

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ/REVIEWS/ РЕЦЕНЗИИ

ԱՐԱՄ Վ. ՔՈՍՅԱՆ, ԵՐՎԱՆԴ Հ. ԳՐԵԿՅԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՇՐՋԱԿԱ
ՄԻՋԱՎԱՅՐ, ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐ (Ք.Ա. X – I ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐ),
ԵՐԵՎԱՆ, 2024, ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏ., 408 ԷՋ

ARAM V. KOSYAN, YERVAND H. GREKYAN, THE ENVIRONMENTAL HISTORY
OF THE ARMENIAN HIGHLAND: NATURAL ENVIRONMENT, CLIMATE
CHANGES, AND CIVILIZATIONAL PROCESSES (10TH-1ST MILLENNIA BC),
YEREVAN, 2024, PUBLICATION OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
AND ETHNOGRAPHY OF THE NAS RA, 408 P.

АРАМ В. КОСЯН, ЕРВАНД О. ГРЕКЯН, ИСТОРИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ
СРЕДЫ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ: ПРИРОДНАЯ СРЕДА, КЛИМАТИЧЕСКИЕ
ИЗМЕНЕНИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ (X-I ТЫС. ДО Н.Э.),
ЕРЕВАН, 2024, ИЗД. ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА, 408 С.

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ
տպագրված սույն աշխատանքի հեղինակները՝
Ա.Վ. Քոսյանն ու Ե.Հ. Գրեկյանը, հայագիտությա
ն և արևելագիտության բնագավառներում
այն եզակի մասնագետ-գիտնականներն են,
որոնք մեծ ճանաչում ունեն նաև արտերկրում:
Մասնագիտական առումով քաղաքակրթությ
ունների վեր ու վարընթաց գործընթացներում
շրջակա միջավայրի ազդեցությունների բարդ
ու շատ հաճախ հակասական հիմնահարցերին
անդրադառնալն ինքնին համարձակ քայլ է,
քանի որ հայագիտության ոլորտում վերոնշյալ
ազդեցությունները տակավին հատուկ և բազ
մակողմանիորեն չեն ուսումնասիրվել: Ըստ

այդմ, հայագիտական այս եզակի հետազոտությունն արժանիորեն համալրելով
միջավայրային պատմության վերաբերյալ արտասահմանյան պատկառելի մաս
նագիտական գրականության ցանկը, միաժամանակ վստահություն է ներշնչում,
որ մոտ ապագայում կդառնա հենք նման ուղղությամբ նոր հայագիտական
ուսումնասիրությունների համար:

Աշխատանքը բաղկացած է առաջաբանից, 4 գլխից, վերջաբանից, անգլերեն ամփոփագրից և օգտագործված ծավալուն գրականության ու աղբյուրների ցանկից: Վերջինս ներկայացնելու համար հեղինակներից պահանջվել է 107 էջ ու 1524 կտոր պատկառելի գրականություն (էջ 300–407): Աշխատության մեջ առաջ քաշված խնդիրներն առավել պատկերավոր դարձնելու համար օգտագործվել են բազմաթիվ նկարներ, քարտեզներ, գծապատկերներ ու աղյուսակներ (մեծավ մասամբ հեղինակային)՝ ըստ համապատասխան բաժնի ու խնդիրների: Ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմանները բավականին ընդարձակ են՝ շուրջ 9 հազարամյակ՝ Ք.ա. X–I հազարամյակներ (9.2–2.8 իրադարձությունները կամ կլիմայական երևույթների ժամանակահատվածը՝ էջ 11), որն էլ իր հերթին համապատասխանում է Երկիր մոլորակի կլիմայական վաղ, միջին և ուշ Հոլոցենի ժամանակահատվածներին (չորրորդական դարաշրջանի վերջին փուլը): Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական միջավայրի առանձնահատկությունների վերհանմանը զուգահեռ՝ մանրակրկիտ վերլուծված են Հին առաջավորասիական, հյուսիսաֆրիկյան և բալկանյան քաղաքակրթությունների նմանատիպ իրավիճակային երևույթների բնութագրերը:

Ուսումնասիրության մեջ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ շրջանի պատմության խնդիրները քննարկվում են (էջ 64–74, 75–146, 255–294) ինչպես հարևան տարածաշրջանների, այնպես էլ երկրագնդի ամենատարբեր հատվածներում շրջակա միջավայրի ազդեցության կոնկրետ դրսևորումների լայն համապատկերում: Խիստ կարևոր է, որ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների պատմությունը ներկայացվում է ըստ երկրագնդի կլիմայական պատմության: Բավականին ուշագրավ է հեղինակների կողմից հինարևելյան հասարակություններում էկոլոգիական աղետների հետևանքով իրավիճակային փոփոխությունների (երբեմն նաև ռազմաքաղաքական բնույթի բարդությունների և այլ հանգամանքների) պատճառով պետությունների քաղաքական և տնտեսական վիճակի վատթարացման, իսկ որոշ պարագաներում էլ բարելավման փուլերին՝ ճգնաժամային եզրույթի ներմուծման ու կիրառման հանգամանքը (էջ 128):

Աշխատության մեջ հիմնականում կիրառվել են պատմահամեմատական, հետհայաց և դիաքրոնիկ վերլուծության մեթոդները:

Առաջին գլխում (*Շրջակա միջավայրը և քաղաքակրթությունները*, էջ 16–74), որն էլ բաժանված է 11 ենթագլուխների, ներկայացված է քաղաքակրթությունների և շրջակա միջավայրի փոխհարաբերությունների խնդիրը: Մանրակրկիտ քննվել են «աշխարհագրական դետերմինիզմի» տեսությունն ու հասկացությունները (հույն պատմիչ Թուկիդիդեսից մինչև ամերիկացի աշխարհագրագետ Է. Հանթինթոն, էջ 16–28): Հայ դետերմինիստ-պատմաբաններից հիշատակության են արժանացել Ա. Գարագաշյանը, Ս. Պալասանյանը, Լեոն, ինչպես նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում նրանց սուր քննադատության ենթարկած Ա. Ոսկանյանը (էջ 20–21): Խորհրդային ժամանակաշրջանին անդրադառնալիս սպասելի էր, որ նվազագույնը մեկ-երկու տողով անդրադարձ կլինի խորհրդա-

յին պատմաբան-աշխարհագրագետներ Լ.Ն. Գումիլյովին և Մ.Ի. Արտամոնովին: Սակայն կարծում եմ, որ այս թեմայի անհավանական ծավալն ու հագեցվածությունը, ինչպես նաև քաղաքակրթական ու հնաերկրաբանական խորն ու համակցված հետազոտության մեթոդաբանական խնդիրներն են, որ ստիպել են շրջանցել խորհրդային պատմագրությունը:

Հետազոտության մեջ մանրամասն քննարկվել են էկոհամակարգի վրա ներգործուն այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են կարճաժամկետ կլիմայական փոփոխությունները (բնական աղետներ, տեկտոնական և սեյսմիկ գործընթացներ (էջ 35–42), ինչպես նաև համաճարակներն (էջ 42–43) ու միգրացիաները (էջ 43–47): Ներկայացված են նաև հնակլիմայագիտական ուսումնասիրություններում օգտագործվող մեթոդները (դենդրոխրոնոլոգիա, ցամաքային և ջրային զանազան ապարների ու նստվածքների վերլուծություն և այլն (էջ 57–59):

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանները, ըստ հնակլիմայաբանական ուսումնասիրությունների, ներկայացվել են սկսած Հոլոցենի սկզբնական փուլից (Ք.ա. X հազարամյակ): Մինչև խնդրի ուսումնասիրությունը հեղինակները շեշտում են հետևյալը. «Այսպեղ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Հայկական լեռնաշխարհի ոչ բոլոր հատվածներն են բավարար ուսումնասիրված, հատկապես՝ Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ: Կլիմայաբանների ուշադրության կենտրոնում են եղել Վանա լճի և Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ավազանները, իսկ մնացած շրջաններում Հոլոցենի ընթացքում տիրող իրավիճակի մասին տվյալները բխում են քննարկվող դարաշրջանի վերաբերյալ գիտության մեջ առկա ընդհանուր պատկերացումներից, այն է՝ այլ տարածաշրջանների հետ համադրման օգնությամբ» (էջ 68): Հաշվի առնելով վերոհիշյալ՝ հեղինակները Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պատմության (Ք.ա. V–II հազարամյակներ՝ էնեոլիթից մինչև ուշ բրոնզի դարը ներառյալ (էջ 72–74) ուսումնասիրության հիմքում դնում են շրջակա միջավայրի փոփոխություններով պայմանավորված փուլային մոտեցումը:

Երկրորդ գլխում (Հայկական լեռնաշխարհը, էջ 75–146), որը բաժանված է 9 ենթագլուխների, իսկ վերջիններս էլ՝ ենթավերնագրերի, տրվում է Լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագիրը՝ երկրակազմությունից ու բնակլիմայական պայմաններից մինչև հողային ռեսուրսներ ու մետաղական հանքավայրեր (էջ 75–108), և այդ ամենը՝ միջավայր-հասարակություն հասկացության հենքին: Նկարագրելով Լեռնաշխարհի ռելիեֆային և կլիմայական առանձնահատկություններն ու հակադրությունները՝ հեղինակները նշում են, որ այն պետք է արտացոլվեր տեղի հասարակությունների կենսագործունեության եղանակի, միջավայրի առաջադրած մարտահրավերների հաղթահարման ունակությունների, նոր պայմաններին հարմարվելու հնարավորությունների և մեխանիզմների վրա (էջ 75): Լեռնաշխարհի հողային ռեսուրսները (էջ 91–97) նկարագրելիս հեղինակները եզրահանգում են, որ. «Անասնապահությունը Հայկական լեռնաշխարհի շատ շրջանների համար պատմական բոլոր ժամանակներում, հատկապես հին շրջանում կարևորագույն դեր է խաղացել: Այդ է պատ-

ճառը, որ բացառությամբ վերոհիշյալ մի քանի շրջանների՝ մնացած տարածաշրջաններում բնակչության կենսապահովման կարևորագույն բաղադրիչը հենց անասնապահությունն էր, ավելի ճշգրիտ՝ երկրագործական-անասնապահական համալիր տնտեսությունը (տարբեր տոկոսային հարաբերակցությամբ)» (էջ 92): Ըստ այդմ, պայմանավորված Հայկական լեռնաշխարհի հողային ռեսուրսների քանակով, դրանց որակով և ռելիեֆային ու կլիմայական կոնկրետ պայմաններով, հեղինակները Լեռնաշխարհի բնակչության երկրագործական զբաղվածությունը տարաբաժանել են երկու ոլորտի՝ ա. հացահատիկային կուլտուրաների մշակում, բ. այգեգործություն և տեխնիկական կուլտուրաներ (էջ 112):

Շրջակա միջավայրում տեղի ունեցող զգալի փոփոխությունների հետևանքով միջավայր-հասարակություն հավասարակշռության խախտումը, ըստ հեղինակների, կարող էր հանգեցնել կենսակերպի էական փոփոխության, այն է՝ տնտեսական գործունեության ոլորտում ծանրության կենտրոնի տեղափոխում դեպի հարևան տարածքներ, որը պետք է արտահայտվեր գոյամիջոցների արտաքին աղբյուրների որոնման տեսքով: Միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխությունները, որոնք պետք է նպաստեին կենսականորեն անհրաժեշտ միջոցների նվազմանը, կարող էին պատճառ դառնալ սկզբում հասարակության ագրեսիվության աճի, այնուհետև՝ բնակչության լրիվ կամ մասնակի արտագաղթի (էջ 137-142): Բնակլիմայական պայմաններից ելնելով՝ բնակչության շարժունակությունը հեղինակները տարաբաժանել են երկու տիպի միգրացիայի՝ հորիզոնականից ուղղահայաց և հորիզոնականից հորիզոնական (էջ 141):

Աշխատանքի երրորդ գլխում (*Հոլոցենի ճգնաժամային փուլերը*, էջ 147-254), որն էլ բաժանված է 7 ենթագլխի, իսկ վերջիններս էլ՝ ենթավերնագրերի, ներկայացված են Առաջավոր Ասիայի վաղ շրջանի պատմության ընթացքում կլիմայաբանական ուսումնասիրությունների շնորհիվ ի հայտ եկած մի շարք պատմափուլեր, որոնք նշանակալից ազդեցություն են ունեցել հասարակությունների քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային պատմության վրա: Այդ փուլերի ընթացքում (8.2, 6.2, 5.2, 4.2, 3.2, 2.8 կլիմայական իրադարձություններ), ըստ հեղինակների, համատարած վկայված են հետևյալ երևույթներով՝ 1. քաղաքական կառույցի խարխուլում կամ նույնիսկ վերացում, 2. տնտեսական հիմքերի խարխուլում, 3. սոցիալական ընդվզումներ, բնակչության լայն զանգվածների ապստամբություններ, բնակչության շարժունակության աճ երկրի ներսում, հաճախ նաև՝ զանգվածային արտագաղթեր այլ երկրներ և այլն: Այդ երևույթները չեն սահմանափակվում միայն Առաջավոր Ասիայով, այլ վկայված են նաև Եվրասիայի տարբեր շրջաններում, Հյուսիսային Աֆրիկայում և այլուր: Իսկ դա խոսում է հիշյալ երևույթների գլոբալ, այլ ոչ թե ռեգիոնալ մասշտաբների մասին (էջ 147): Ի մասնավորի՝ մանրամասն անդրադարձ է կատարվել Հին Եգիպտոսի (էջ 177-179, 217-224), Հին Միջագետքի (Շումերաաքքադական ժամանակաշրջանից մինչև Նորասորեստանյան և Նորբաբելական թագավորությունները, էջ 156-159, 169-174, 224-229, 239-249), Հնդկաստանի ու Չի-

նաստանի (էջ 186–188) և այլ գոտիների վրա Հոլոցենի ճգնաժամային փուլերի ազդեցություններին (էջ 163, 186):

Ուսումնասիրության չորրորդ գլխում (*Հոլոցենի կլիմայական փոփոխությունները և Հայկական լեռնաշխարհը*, էջ 255–294), որն էլ բաժանված է 4 ենթագլխի, դրանք էլ՝ ենթավերնագրերի, ներկայացված են Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական փոփոխություններն ու դրանց ազդեցությունները նեոլիթից մինչև ուրարտական պետության անկման վրա: Մանրամասն անդրադարձ է կատարված կլիմայական 8.2 (էջ 256–261), 5.2 (էջ 261–269), 4.2 (էջ 269–277), 3.2 (էջ 277–279) և 2.8 (էջ 279–294) կլիմայական իրադարձություններին: Ուշագրավ է կուր-արաքսյան մշակույթի գրեթե ամբողջական նկարագիրը՝ սկսած Ք.ա. IV հազարամյակի վերջից (5.2 իրադարձություն, Ք.ա. մոտ 3000–2900 թթ.) կամ կուր-արաքսյան մշակույթի ծավալման շրջանից մինչև կլիմայական 4.2 իրադարձության փուլում այդ մշակույթի անկման շրջանը (էջ 258–269): Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում կուր-արաքսյան մշակույթի կրողների կենսակերպի վերաբերյալ հեղինակների հետևյալ մոտեցումը. «Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան կուր-արաքսյան մշակույթի օրինակով կարելի է լավ պատկերացում կազմել մեր տարածաշրջանում երկու տարբեր՝ երկրագործական և անասնապահական կենսակերպերի գոյության մասին: Նկատվել է, որ կուր-արաքսյան մշակույթի կրողները գերազանցապես նստակյաց էին, սակայն, շարժունակ անասնապահական հատվածը նույնպես նշանակալից պեղք է լինել» (էջ 131): Հեղինակները նշում են, որ, 4.2 իրադարձության ձևավորած միջավայրային փոփոխություններով պայմանավորված, Հայկական լեռնաշխարհում տեղի է ունենում ապաբնակեցման համատարած երևույթ, իսկ բնակչության շարժունակության աճն ու տեղաշարժերը վկայում են ընդգրկուն ճգնաժամի մասին (էջ 271–274): Նույն իրադարձությամբ պայմանավորված՝ պոնտկասպյան գոտուց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ բնակչության տարբեր խմբերի շարունակական ներհոսք է նկատվում, որը հետագայում, ըստ մասնագետների, էական դեր պիտի կատարեր Լեռնաշխարհում լեզվական իրավիճակի փոփոխման գործում (էջ 275):

Լեռնաշխարհում հաջորդ ճգնաժամային շրջանը սկսվել է Ք.ա. II հազարամյակի վերջին (3.2 իրադարձություն), երբ նույնպես գրանցվում են բնակչության մեծ տեղաշարժեր (արամեացիներ, մուշկեր, կասկեր ժողովուրդներ (էջ 224–234, 274–279): Ճգնաժամը գագաթնակետին հասավ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավարևմտյան մասերում տեղակայված քաղաքական կազմավորումների, մասնավորապես՝ Իսուվայի թագավորության անկմամբ (էջ 279): Ուսումնասիրության մեջ հեղինակների քննարկած վերջին ճգնաժամային շրջանը 2.8 իրադարձությունն է (Ք.ա. VIII–VII դդ.): Այս շրջանին են վերաբերում փոյուզացիների և, հավանաբար, փոքրասիական այլ ժողովուրդների տեղաշարժը դեպի արևելք՝ վերինեփրատյան ավազանի ու Հայկական լեռնաշխարհի ուղղությամբ և լեռնաշխարհից ներս (Տուն Թորգոմա): Կարելի է ենթադրել մարերի/իրանական ցեղերի տեղաշարժ դեպի մերձարաքսյան գոտիներ,

որոնց դեմ էլ, հավանաբար, ուղղված է եղել Արգիշթի Ռուսայորդու հեռավոր արշավանքը Կասպից ծովի ուղղությամբ: Այս շրջանակում պետք է դիտարկել սկյութների մեծ ակտիվությունը: Ք.ա. VII դարի 2-րդ կեսին, որոնք էլ, հավանաբար, վերջին հարվածը հասցրեցին ուրարտական երերացող տերությանը (էջ 294): Փաստացի, Լեոնաշխարհում՝ այս շրջանի ամենաակնառու բացասական ազդեցությունը ուրարտական պետության քայքայումն ու նոր էթնոքաղաքական իրողությունների հաստատումն էր:

Գրքի վերջաբանում (էջ 295–297) և նրա անգլերեն ամփոփագրում (էջ 298–299) հեղինակներն ընդհանրացնում են ողջ Հոլոցենի ժամանակաշրջանի Հայկական լեոնաշխարհի միջավայրի բավական ուշագրավ պատմությունը: Կիրթ ու մշակված հայերենով շարադրված այս ուշագրավ ուսումնասիրության մեջ շատ քիչ են անհաջող ձևակերպումները և վրիպակները, որոնց մի մասը, անշուշտ, պատահականության կամ տեխնիկական վրիպման արդյունք են: Դրանցից են Ադրիանապոլիսի հայտնի ճակատամարտի թվագրումը Ք.ա. 378 թ.-ով (էջ 31)՝ պետք է լինի 378 թ., Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ի (Ք.ա. 1114–1076 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածի որոշ իրադարձություններ թվագրված են Ք.ա. 1182 թ., 1180 թ.՝ համապատասխանաբար Ք.ա. 1082 թ. և 1080 թ.-ի փոխարեն (էջ 227), Լիդար Հյույսի և Թիլլե Հյույսի միջինասորեստանյան շերտերը թվագրված են համապատասխանաբար XI–X և X–VIII դարերով, այնինչ պետք է լինի Ք.ա. IX–X և Ք.ա. X–VIII դդ. (էջ 278): Վանա լիճը անվանվել է «*փակ լիճ*» (էջ 68), այնինչ աշխարհագրագիտական դասակարգմամբ պետք է լիներ *ներքին ավազանի* կամ *անհոս* լիճ: Նմանատիպ աշխատությանը հարկ կլինի ավելացնել նաև անվանացանկեր և այլն:

Ամփոփելով նշենք, որ Ա.Վ. Քոսյանի ու Ե.Հ. Գրեկյանի սույն ուսումնասիրությունն անգնահատելի և ուշագրավ ներդրում է հայագիտության բնագավառում: Այն միտված է բուն իսկ միջավայրի հնակլիմայաբանական սահմաններն ընդարձակելու, այդ բնագավառում մեր հատվածական իմացությունը լրացնելու և ամբողջացնելու: Փաստացի ստեղծվել է Հայկական լեոնաշխարհի միջավայրի և քաղաքակրթությունների պատմությունը վերարտադրող մի գործ, որը, մեր համոզմամբ, թեև ուշացած, սակայն մնայուն արժեք է:

Ռուսլան Յականյան
Ruslan Tsakanyan
Руслан Цаканян

Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Armenia
Արևելագիտության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт востоковедения, Национальная академия наук, Армения

ruslan.tsakanyan@orient.sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-322